

Мельник І. М. Фактори формування професійної ідентичності вчителя / Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології». – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. - № 2. – с. 158-163.

УДК 159.922.7

7. Педагогічна та вікова психологія

І.М. Мельник

аспірантка кафедри психології та соціальної роботи

Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

У статті аналізуються фактори, що впливають на формування професійної ідентичності вчителів. На основі аналізу і узагальнення результатів психолого-педагогічних досліджень виокремлено й розглянуто три групи детермінант становлення професійної ідентичності: індивідуально-особистісні, освітні, соціально-професійні.

Ключові слова: професійна ідентичність, образ професії, вчитель, фактори формування професійної ідентичності.

Мельник И. Н. Факторы формирования профессиональной идентичности учителя

В статье анализируются факторы, влияющие на формирование профессиональной идентичности учителей. На основании анализа и обобщения результатов психолого-педагогических исследований выделены и рассмотрены три группы детерминант становления профессиональной идентичности: индивидуально-личностные, образовательные, социально-профессиональные.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, образ профессии, учитель, факторы формирования профессиональной идентичности.

Melnyk I. M. Factors of a teacher's professional identity formation

The article deals with the factors of a teacher's professional identity formation. On the basis of analysis and generalization of results of psychological and pedagogical

researches three groups of determinants of forming of a teacher's professional identity are distinguished and considered: individually-personal, educational, social-professional. In accordance with the level of influence differentiate the factors of microlevel (personality characteristics, family and the closest environment, educational and labour collective); factors of mesolevel (education, mass medias, professional community); factors of macrolevel (criteria of socio-professional stratification and prestige of the profession in society, economic situation and labor market, state ideology, etc.).

Key words: *professional identity, image of the profession, teacher, factors of professional identity formation.*

Постановка проблеми. У зв'язку з глибокими економічними і соціокультурними трансформаціями, які відбуваються в сучасному суспільстві, актуалізується проблематика особистісно-професійного самовизначення індивіда, становлення суб'єктних передумов професійної самореалізації. В теорії і практиці професійного розвитку все більше відчувається необхідність нового осмислення суті професіоналізації особистості, специфіки професійного самовизначення, на перший план висуваються проблеми, пов'язані з розвитком професійної ідентичності. Особливого значення вказана проблематика набуває в контексті професійного становлення вчителів, від сформованості професійної ідентичності яких значною мірою залежить особистісний розвиток вихованців.

Професійна ідентичність як багатовимірний і інтеграційний психологічний феномен, що забезпечує людині цілісність, тотожність і визначеність, розвивається в ході професійного навчання в просторі процесів самовизначення, ідентифікації, персоналізації і рефлексії [3, с. 24-34]. Це дає підстави позиціонувати її в системі підготовки вчителів як соціокультурний орієнтир, досягнення якого є суспільно значущим завданням і запорукою майбутньої професійній успішності. Слід зауважити, що професійна ідентичність, відображаючи внутрішню безперервність і тотожність особистості, рівень її цілісності і зрілості, визначає систему професійних цінностей і ідеалів,

особливості світосприйняття, соціокультурну і професійну роль індивіда, спектр його потреб і способів їх реалізації, життєві плани і професійні очікування. Соціальна значущість перерахованих професійних атрибутів позиціонує набуття майбутніми учителями професійної ідентичності як одне з головних завдань їх професійної підготовки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Змістовні і динамічні характеристики професійної ідентичності вчителів протягом останніх років все частіше стають предметом психологічних досліджень (Н. Антонова, З. Єрмакова, В. Зливков, О. Кочкурова, А. Лукіяничук, Т. Міщенко, З. Оруджев, Ю. Поваренков та ін.). Проблематика професійної ідентичності знайшла відображення у низці досліджень, присвячених різним аспектам особистісно-професійного становлення вчителя. Вона розглядається, зокрема, в контексті: психології розвитку особистості вчителя (І. Бех, Г. Бордовський, І. Ісаєв, Є. Гришін, С. Максименко, А. Мудрик, В. Шадриков і ін.); формування педагогічного мислення (О. Анісімов, В. Давидов, М. Кашапов, Ю. Кулюткін, А. Орлов, Г. Сухобська та ін.); розвитку суб'єктності і професійно-педагогічної рефлексії (Г. Аксьонова, В. Моргун, Т. Колишева, Л. Яковлева та ін.); самоактуалізації і професійного самовиховання (Є. Андрієнко, Р. Бернс, Є. Волкова, Н. Ісаєва, С. Васьковська, Ю. Орлов та ін.); професійної свідомості (Г. Акопов, Л. Беляєва, С. Косарецький, В. Філіпов та ін.); становлення індивідуальності вчителя (Н. Мажар, В. Грачов та ін.).

До окремого напрямку можна віднести дослідження, присвячені питанням становлення ідентичності майбутнього вчителя в контексті розвитку професійної самосвідомості (І. Вачков, О. Гриньова, В. Козієв, В. Саврасов, В. Якунін та ін.), взаємозв'язку самосвідомості, професійної спрямованості і ціннісних орієнтацій студентів (В. Калашніков), ролі самооцінки в процесі професійного самовизначення (С. Рескіна), професійної ідентифікації як механізму розвитку самосвідомості студентів (В. Сластьонін, А. Гузь та ін.); розвитку особистісної зрілості майбутніх учителів (В. Галузяк).

Проблема розвитку професійної ідентичності вчителя розглядається у

декількох дисертаційних дослідженнях, виконаних протягом останнього часу: усвідомлення особистісного досвіду майбутніми педагогами як чинник формування їх професійної ідентичності (К. Тороп, 2008); розвиток професійної ідентичності у майбутніх молодших спеціалістів педагогічного профілю (А. Лукіяничук, 2010); психологічні особливості становлення професійної ідентичності вчителя основної школи (М. Павлюк, 2010). Зусилля дослідників спрямовуються на визначення структури, психологічних механізмів й етапів розвитку професійної ідентичності вчителя, з'ясування критеріїв, показників та рівнів її сформованості. Водночас аналіз наукових джерел свідчить, що чимало важливих аспектів становлення професійної ідентичності майбутніх учителів залишаються недостатньо з'ясованими й проаналізованими. Потребують, зокрема, уточнення й конкретизації наукові уявлення щодо детермінант, які зумовлюють розвиток професійної ідентичності вчителя.

Мета нашої статті полягає у виокремленні і систематизації основних детермінант формування професійної ідентичності вчителя.

Виклад основного матеріалу. Професійна ідентичність належить понять, в яких виражаються концептуальні уявлення особистості про своє місце в професійній групі або спільноті. Це не лише усвідомлення своєї тотожності з професійною спільнотою, але й її оцінка, психологічна значущість членства в ній, професійні почуття, своєрідна ментальність, відчуття своєї професійної компетентності, самостійності і самоефективності, переживання своєї професійної цілісності і визначеності. Враховуючи все це, професійну ідентичність слід розглядати як інтеграційний феномен, в якому виражається взаємозв'язок особистісних характеристик, що забезпечують орієнтацію у світі професій, дають змогу реалізовувати особистісний потенціал у професійній діяльності, а також прогнозувати можливі наслідки професійного вибору. Професійна ідентичність передбачає функціональне й екзистенціальне злиття людини і професії, що «включає розуміння своєї професії, прийняття себе в професії, уміння добре і з користю для інших виконувати свої професійні функції» [13, с. 53].

Аналіз психологічних джерел свідчить про існування широкого спектру поглядів на проблему чинників формування і розвитку професійної ідентичності. Так, на думку Є. Єгорової, розвиток професійної ідентичності майбутніх фахівців залежить від комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників. До об'єктивних дослідниця відносить: традиції навчального закладу; наявність у навчальних програмах профільних курсів; розвиток партнерських стосунків між викладачами і студентами (ідентифікація з викладачем допомагає студенту набутти професійну ідентичність через зміцнення професійної спрямованості, корекцію «образу Я», засвоєння професійних цінностей, підвищення професійної самооцінки). Суб'єктивними чинниками розвитку професійної самосвідомості майбутніх фахівців Е. Єгорова вважає: розвиток «Я-концепції»; усвідомлення ієрархії ціннісних орієнтацій, в якій пріоритетне значення посідають професійні, а не матеріальні цінності [7, с.359].

Г. Гарбузова узагальненою зовнішньою детермінантою формування професійної ідентичності вважає інформаційно-насичене середовище, яке виступає джерелом уявлень про предмет праці, способи здобуття професійної освіти, вимоги професії до людини і т.д. Дослідниця стверджує, що на перших етапах формування професійної ідентичності зовнішні детермінанти відіграють провідну роль, пізніше на перший план виходять внутрішні чинники: біопсихічні та індивідуально-типологічні властивості особистості – статеві, вікові особливості, властивості темпераменту, характеру, здібностей; особливості психічних процесів (відчуття, пам'яті, уяви, емоцій); досвід (знання, уміння, навички, звички, стиль діяльності); особливості спрямованості (інтереси, мотиви, ідеали, світогляд, переконання) [4].

Зазвичай дослідники серед чинників розвитку професійної ідентичності особистості виділяють: професійну обізнаність; емоційно-позитивне сприйняття професії та себе як майбутнього професіонала; сформовані ідеальні професійні «Я-образи»; усвідомлення належності до обраної професії, ототожнення індивіда з професійною групою; наявність соціальних перспектив професійної самореалізації; визнання індивіда вже на стадії навчання майбутнім

професіоналом; можливість спілкування з фахівцями – представниками професійної спільноти; прийняття цінностей і норм професійної спільноти; наявність у майбутнього фахівця професійно важливих якостей; опанування професійної термінології; оволодіння інформацією про видатних попередників – фахівців з обраної професії; знання професійних міфів, прикмет, зовнішніх атрибутів професії [5, с. 62-64].

А. Лукіяничук з'ясувала, що професійна ідентичність майбутніх педагогів формується за умови прийняття ними позиції вчителя, що, в свою чергу, зумовлюється такими чинниками: професійні знання, спрямованість на професійну діяльність, суспільно-педагогічна активність [9, с.11].

О. Кочкурова виокремила фактори становлення професійної ідентичності та попередження професійного маргіналізму майбутніх учителів: формування професійно-педагогічної спрямованості та особистісної зрілості, зокрема таких її компонентів, як Я-концепція, мотивація досягнення, здатність до психологічної близькості з іншими людьми [8, с.10].

На думку О. Смелянкової, становлення професійної ідентичності залежить від таких факторів, як: зростання мотивації до самопізнання; усвідомлення власних потреб, можливостей, професійних інтересів і цінностей; створення позитивних образів і перспектив професійного та особистісного майбутнього; постановка цілей для підтримки і розвитку «образу Я»; надання індивіду максимального зворотного зв'язку в його особистісних проявах, професійній поведінці [6, с.155-156].

Отже, формування професійної ідентичності особистості відбувається під впливом різних факторів, які доцільно поділити на дві групи: зовнішні по відношенню до суб'єкта і внутрішні. Суттєвий вплив на становлення професійної ідентичності справляють такі зовнішні чинники, як виховання відповідно до сімейних традицій (династії), отримання, інтерпретація й оцінювання інформації про особливості різних професій. Дослідження (Г. Гарбузова, Т. Стефаненко, М. Заковоротна, О. Єрмолаєва та ін.) свідчать, що узагальненою зовнішньою детермінантою становлення професійної ідентичності

є інформаційно насичене середовище, з якого особистість черпає уявлення про професію, її цілі й завдання, способи здобуття професійної освіти, знання певної термінології, професійного лексикону, цінностей і норм, інформацію про видатних представників професії, про професійно важливі якості й уміння тощо.

Істотним елементом соціокультурного середовища, що детермінує становлення професійної ідентичності особистості, є освітнє середовище. Дослідження свідчать, що останнім часом спостерігається зміщення піку формування самосвідомості з 17-19 років на вік 23-25 років [11]. Саме у студентські роки під час навчання у вищому закладі освіти відбувається інтенсивне становлення Я-концепції і професійної ідентичності особистості. У зв'язку з цим в процесі професійної підготовки важливо створити умови для професійного розвитку особистості, формування її професійної Я-концепції. Соціально-освітнє середовище повинно виступати розвивальним простором, який забезпечує можливості для формування і прояву суб'єктно-професійної позиції студентів, становлення їх професійної ідентичності, усвідомлення себе як суб'єктів майбутньої професійної діяльності, формування адекватної професійної самооцінки і впевненості у своїх професійних можливостях.

Важливе завдання професійної освіти окрім передачі фахових знань і умінь полягає у розвитку особистості майбутнього фахівця, сприянні його ідентифікації з професією. В той же час аналіз педагогічної практики свідчить, що в освітньому процесі часто не враховуються труднощі, які виникають у процесі професіоналізації особистості, самопізнанні і формуванні власного професійного Я-образу. Основний акцент у навчанні робиться на оволодінні студентами фаховими знаннями та формуванні інтелектуальної сфери. Практично не враховуються можливості розвитку в освітньому процесі емоційно-вольової сфери студентів, яка має важливе значення для їх успішної професіоналізації та розвитку професійної ідентичності. Конструктивною альтернативою може слугувати запропонований А. Вербицьким контекстний підхід до організації навчання, коли за допомогою активних форм і методів моделюється не лише зміст майбутньої професійної діяльності студентів, але й

соціальні відносини, в яких вона здійснюється, завдяки чому створюються передумови для розвитку професійної ідентичності [2].

Професійна ідентифікація як процес, що зумовлює формування професійної ідентичності, передбачає ототожнення індивідом себе з відповідною професійною групою, спільнотою. Професійна спільнота відіграє важливу роль у розвитку професійної ідентичності індивіда, оскільки виступає референтною групою, джерелом професійних норм і ціннісних орієнтацій, еталоном для соціального порівняння (Т. Ньюком, М. Шериф). У зв'язку з цим виникає необхідність розгляду феномену професійної корпоративності. Це явище має об'єктивно-суб'єктивну природу і виражається в прагненні члена групи, підкоряючись груповим нормам, пристосовувати свої вчинки до прийнятих у професійній групі еталонів поведінки [10].

Професійна корпоративність може проявлятися на макрорівні у формі ототожнення індивідом себе з відповідною професією. При такому ототожненні не обов'язковий міжособистісний контакт, достатньо зовнішніх атрибутів приналежності до певної професійної корпорації: спільна назва, професійний сленг, уніформа, службове посвідчення тощо. Професійна корпоративність може проявлятися також на мікрорівні, коли відбувається ототожнення індивідом себе з тими малими групами, в яких він активно взаємодіє з іншими людьми. Для обох форм корпоративності, що, як правило, поєднуються, характерне вироблення особливого способу мислення і поведінки, своєрідного «стилю життя», який відрізняє представників певної професійної спільноти. У соціально-психологічному аспекті корпоративність становить інтерес передусім з погляду її суб'єктивної складової, вираженої в усвідомленні індивідом себе представником певної професійної корпорації, а також в усвідомленні оточенням цієї групи як чогось цілого, відособленого від інших [10].

У процесі формування професійної ідентичності важливу роль відіграє психологічний механізм ідентифікації особистості з референтними представниками професійного співтовариства. Під час професійного спілкування реалізується інформаційна функція (оволодіти необхідною професійною

інформацією), задовольняється бажання підвищити або підтвердити свій професійний статус, а також виявити оригінальність, своєрідність і несхожість власної особистості в професійному плані. В ході взаємодії з іншими представниками професійного співтовариства відбувається «запозичення» елементів професійного мислення і досвіду. Успішність цього процесу визначається мірою включеності індивіда в таку структуру професійних зв'язків і стосунків, яка сприяє формуванню здатності до самостійного цілепокладання і регулювання професійної діяльності. Наявність ментально спорідненого професійного середовища і постійне спілкування з його представниками потрібні для постійного саморозвитку і успішної професіоналізації особистості. Професійна ідентичність пов'язана з усвідомленням особистістю того, що вона є частиною професійної спільноти і посідає в ній певне положення. Включення в професійне співтовариство зумовлює ідентифікацію особистості з прийнятими у ньому стандартами поведінки, цінностями і нормами.

Зовнішні чинники формування професійної ідентичності особистості є необхідними, але далеко не достатніми. Важливе значення мають також внутрішні чинники, до яких Л. Шнейдер відносить: емоційно-позитивний фон, на якому сприймається первинна і наступна інформація про професію; позитивне сприйняття себе як суб'єкта професійної діяльності; емоційне прийняття своєї приналежності до професійної спільноти; успішне освоєння цінностей, норм і правил професійної діяльності, усвідомлення професійних прав і обов'язків; готовність до професійної відповідальності; характер вираженості і самоприйняття екзистенціального і функціонального Я; мотиваційну готовність до реалізації себе в обраній професії, до входження в професійне співтовариство [14, с. 117].

На думку Ю. Поваренкова, одним із параметрів розвитку професійної ідентичності виступає ставлення людини до себе як майбутнього і діючого професіонала, тобто реальна і прогнозована професійна самооцінка. В основі такого підходу лежить уявлення про становлення професійної ідентичності як результат проектування реальної професійної Я-концепції суб'єкта на ідеальну, з

подальшою перебудовою першої. Близькість між ідеальною і реальною Я-концепціями є основою для формування почуття професійної ідентичності і основою для її подальшого розвитку [12].

Н. Аксьонова з'ясувала, що успішність професійного самовизначення майбутніх фахівців обумовлюється комплексом особистісних характеристик, які входять у структуру его-ідентичності [1]. Статус «досягнутої ідентичності» передбачає високий рівень цілісності, інтегрованості особистості, наявність системи особистісних смислів, пов'язаних з провідним типом діяльності, структуровану систему смисложиттєвих орієнтацій, внутрішній локус контролю, осмислене ставлення до життя, єдність і протяжність часової перспективи [1, с. 6].

Істотну роль у становленні професійної ідентичності відіграють очікування і ціннісні орієнтації особистості, усвідомлювані соціальні перспективи, ідеальні образи обраної професії і себе в ній. Поки що залишаються недостатньо дослідженими питання, що стосуються уявлень особистості про обрану професію і динаміку образу професії під час професійної підготовки. Потребує подальшого вивчення проблема впливу образу професії на формування професійної ідентичності майбутніх учителів, оскільки врахування цього чинника має важливе значення для вдосконалення професійної підготовки.

Висновки. Таким чином, на формування професійної ідентичності учителів впливає комплекс чинників ендогенного і екзогенного характеру. Залежно від рівня впливу їх можна поділити на: чинники мікрорівня (особистісні особливості, сім'я і найближче оточення, навчальний і трудовий колектив); чинники мезорівня (освіта, засоби масової інформації, професійне співтовариство); чинники макрорівня (критерії соціально-професійної стратифікації і престиж професії в суспільстві, економічна ситуація і ринок праці, державна ідеологія та ін.).

Загалом фактори формування професійної ідентичності можна класифікувати на три групи:

- індивідуально-особистісні: система ціннісних орієнтацій, мотивація

особистості, суб'єктивний образ професії, особливості самооцінки, професійно важливі якості, мотиваційна готовність особистості до самореалізації в обраній професії, співвідношення між професійним Я-ідеальним і Я-реальним образами);

- освітні: технології, форми і методи професійної підготовки фахівців, особливості спілкування викладачів зі студентами, психолого-педагогічне забезпечення особистісного включення студентів у навчальну діяльність; моделювання у навчальній діяльності цілісного змісту, форм і умов майбутньої професійної діяльності; проблемність змісту навчання в ході його розгортання в освітньому процесі; адекватність форм організації навчання студентів завданням і змісту професійної діяльності; педагогічно обґрунтоване поєднання нових і традиційних педагогічних технологій;

- соціально-професійні: інформаційно насичене соціокультурне середовище; сформованість професійного співтовариства і професійно-корпоративної культури; ідентифікація з референтними представниками професійного співтовариства; затребуваність фахівців на ринку праці; престиж професії в суспільстві, стабільні умови праці, достатній рівень заробітної плати і соціальні гарантії.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в емпіричному вивченні місця і значення виокремлених детермінант у становленні професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи.

Література:

1. Аксенова Н. М. Личностные характеристики эго-идентичности как фактор профессионального самоопределения студентов в вузе : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Аксенова Наталья Михайловна. – Кемерово, 2004. – 137 с.

2. Вербицкий А.А. Новая образовательная парадигма и контекстное обучение: Монография / А.А. Вербицкий. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1999. – 75 с.

3. Галузяк В. М. Розвиток професійної самосвідомості студентів вищих навчальних закладів: Монографія / В. М. Галузяк, К.В. Добровольська. – Вінниця: Нілан, 2015. – 256 с.

4. Гарбузова Г.В. Эмпирические критерии формирования профессиональной идентичности студентов / Г.В. Гарбузова // Управление общественными и экономическими системами. – 2007. – № 1. – С.3–14.

5. Дружиніна І.А. Психологічні чинники розвитку професійної ідентичності майбутніх практичних психологів: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Дружиніна Інна Анатоліївна; Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України – К., 2009. – 239 с.

6. Емельянова О. Я. Формирование профессиональной идентичности с целью адаптации работника к деятельности по специальности / О.Я.Емельянова // Вестник ВГУ. Серия: Экономика и управление. – 2005. – №2. – С. 153–156.

7. Єгорова Є.В. Структура професійної ідентичності особистості: експериментальне дослідження / Є.В. Єгорова // Наукові записки Ін-ту психології імені Г.С.Костюка АПН України. – Київ, 2006. – Вип.30. – С.350- 360.

8. Кочкурова О.В. Психологічні особливості становлення професійної ідентичності майбутніх учителів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / О. В. Кочкурова. – Київ, 2011. – 20 с.

9. Лукіяничук А.М. Розвиток професійної ідентичності майбутніх педагогів в умовах позанавчальної роботи (психологічного клубу): навч.-метод. посіб. / А.М. Лукіяничук. – Київ: Дельфін, 2007. – 93 с.

10. Мертон Р. К. Референтная группа и социальная структура / Р.К. Мертон. – М.: Институт молодежи, 1991. – 325 с.

11. Нор-Аревян О. А. Факторы формирования профессиональной идентичности / О. А. Нор-Аревян, А.М. Шаповалова // Гуманитарий Юга России. – 2016. – Том. 21. № 5. – С. 102-113.

12. Поваренков Ю.П. Психологическая характеристика профессиональной идентичности / Ю.П. Поваренков // Сборник научных трудов. – Ярославль, 2003. – С. 154–163.

13. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность как психолого-педагогическая проблема вузовской подготовки студентов-практиков / Л.Б. Шнейдер //

Актуальные проблемы психологического знания. – 2009. – № 4. – С. 49–58.

14. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л.Б. Шнейдер. – М. МСПИ; Воронеж: МОДЭК, 2004. – 600 с.